

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгепээн

№ 109 (16269) • 2000 чылдың сентябрь 30, суббота • Ат салган шагы Садар өртээ 3 рубль.
18.30

Улуг назылыгылар хүнү-биле! ААС-КЕЖИКТИ, КАДЫКШЫЛДЫ КҮЗЕДИВИС

ХҮНДҮЛҮГ ХА-ДУМА!

Бистер бөгүн хойну көргөн амыдыралчы байлак арга-дуржулалыг, күш-ажылыг тоөгүлүг орукту эркен кижилерге көрүнүп тур бис. Олар кымырал дээрге, улуг назылыг кижилердин, Шагдан бээр-ле улуг назылыг кижилерин чагыт-сүмезин дынап, делегейин улустарынын чачынын суугар алдырга-даа, баштары ага берген кырганнын хүндүлөп көөрүн хүлээдип келген болгаш ол чагай хүндүлөп ам-даа уламчылаашаан. Бистин чоңуствата ыңдыг чанчыл ам-даа бар, ол улам сабыраар.

Бистин хүндүлүг хоочуннарывыс бистин Тывавыстын тоөгүлүг салым-чолунга алдарлыг арынны кирип бижээнер, олар улус ажил-агыйынын янзы-бүрү адырларынга чедиш-кинин ажилдап, республиканын культуру, экономикактиг хөгжүлүдизинге боттарынын күжүнишкенини-биле улуг салымчыларын кингериштер. Хүндүлүг хоочуннарывыстын иштинден хой-хою ам-даа ажилдаашаан, боттарынын херзин толептин-биле уламчылап туралар. Республиканын бөгүнгү амыдыралында улуг назылыглар боттарынын идеккейлиг хайыгы туружу-биле Тыванын ниитилел амыдыралынын чордуулашканын көскүзү-биле салдарны чедирип чоруурлар.

Бистер эргим хоочуннарывыстын мерген угааннын, шыдамкый чоруун хүндүлөп көрүшсөөн, оларга кадыкшылы, аас-кежини болгаш чагай чорукту күзедивис. Улуг назылыглар хүнү-биле бистерин байыр чедириш-кинеривисти хүлээп аң көрүнөр.

Хүндүлөп-биле,
ТР-ин Президентизи Ш. Д. ООРЖАК.

Хүндүлүг хоочуннар! Тыва Республиканын Дээди Хуралы (парламентизи) амыр-мендинерин айтыр-бышаан, чүректин ханзын-дан байыр чедирип тур!

Назын-хари дөгээн улустун хүнү — улуг салгалдын улугуна — ала-иселерге, күш-ажылыг хоочуннарына — салгалдарына төлептиг амыр-мендинер хандырып бээр дээш болдуун. Күш-ажылы-биле база ынакшыл хүндүткейли-биле чүткүлүн үндүргөн оларны шуптузунга мөгейип хүндүлээрини эпити аргазы болуп турар.

Бистин республиканын улуг назылыг салгалы — ол дээрге тургузукчу үленин салгакчылары-дыр. Шынал-ла, силер чаа школаларын, эмнелгелерин, заводтарын, оруктарын тудуп, тургузуп,

улусту үжүк-бижикке өөрдүп, эртем талазы-биле адышкынын кылып, чаа Тываны тургузукчан силер. Бистин бурунуларывыстын сагыш-сеткил талазы-биле онзагай эртинге байлаан — чоңун чачыларын, чүдүлгөзүн, сүзүлдерин болгаш тоөгүзүн камгалап арттыр-бышаан, ол бүгүнү чаа салгалга дамчыдып берип шыдаан силер. Силерин салым-чолуна ыңдыг-ла бөдүүн болбаан, ыңчалза-даа силерин амыдыралынарнын бурун долузуна болгаш утка-шынарынга чүгө адааргап болур-дур. Силерин эртем-билинер болгаш дуржулганар аныяктарга үнелеп

четпес үнелиг, ыңчангаш ниитилел ону аажок хергелеп тур.

Салгакчыларын угун уктаары, улуг назылыгларга чагай сеткил болгаш хүндүткей-биле хамаарылга, оларын дугайында сагыш салыры — эн-не кол үнелиг чүдү кижи болуп турар ниитилелдин үнденин ол. ыңчангаш бо хүнде бистин кол-ла сорулгавис болза, силерин дугайында сагыш салыры, силерин амыдыралынарнын улам-на камгалалды болгаш тамчыктыг болдураы болур. Ону ыңчалдыр кылыры-биле боттары-выстын бүгү-ле күжүниш-кинеривисти үндүр бис.

Тыва Республиканын Дээди Хуралынын
(парламентизи) Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Дарта — Башкының хүнү

Петр МОРОЗОВ:

“УРУГ БҮРҮЗҮ ӨӨРЕНИР УЖУРУГУ”

Чаа 2000-2001 өөредилге чылы эгелээден бээр бир аяка берген. Ниити өөредилгенин албан черлеринде хой-ле өскерлишкенин, чаарылгалар некемекши. Муң-муң өөренкилер билеттерге шымыгып кирип, шуудай бергендер. Башкылар хүнүнү бүдүзүндө бистин корреспондентизи Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызынын сайдымын хүлээлгезин күөсүдөп турар Петр Морозов-биле ужуражып чугаалашкан.

— Чаа өөредилге чылында белеткеп кайы хире болганы, Петр Александрович.

— Чаа өөредилге чылында болгаш кышка белеткеп ажилы багай эвес болган деп санаар мен. Бистин Президент, Чазак чаа өөредилге чылында белеткеп, септелге дээш элээн хой ашка-хоренгини үндүрүп берген. Чай дүргүзүндө ниити өөредилге албан черлеринин 131 капитал септелгезин кылган. ыңчангаш ниитизи-биле септелгезин 12 млн. рубль чарыгдатынган. Президент-даа, Чазак-даа мээң улуг дилээмин күөсүдөп дузалаанын ооруп четтиргенини силерини солун дамчыштыр база катап илередир кижидир мен. Өөредилгеге хамаарышкан дилеглер колдуу күөсүтинин турары оорунчүг-дур. Ол база меңээ ажилдаарында улуг

дөгүм болган. Үндүрүп ашка-тогерикти толдарайлаар чүве болза мындыг. Шагаан-Арыгда улуг өөредилге тову ажитынган. Биш-Хемнин Уюк, Аржаан уруглар садтарын септээринге база элээн чарыгдатынган. Оон ангыда Эрзин, Сагагалдай, Ак-Туруг, Алдан-Маадыр школаларынын кышкы одалга системанын кылырынга ажылаан. Септелге бо хүннерде ам-даа уламчылап турар. Соновка, Кочегово, Кур-Чер ортумак школаларда улуг септелгелер кылдынган. Амгы үеде одаар чүдүлү сөөртүп эгелээни бис. Моон алгаш коорге, хой-ле бергездешкенин турган-дыр ийин. Республиканын школаларынын материал-техниктиг баазасында шиптирлээр журлуг нарын айтырылгар хой. Соолгу 8 чылдар дүргүзүндө капитал септелге дээш бир-ле дугаар ыңдыг хой

түнүгү акшаны үндүргенивис ол.

— Школаларда номдестер, техника, эр-сеп чедишпес дээш айтырылгалар-ла хой-дур?

— Силерин айтырынар шын. Амгы үеде өөредилге черлерин техника, эр-сеп-биле хандыраы бергелеп турар. ыңдыг-даа болза бо чүдүлгө ашка-тогерикти эвээш-биз-даа болза үндүрүп берип турар-дыр. Бо чылын 3 млн. аягы рубльди чүгө номдестер салып алдырып үндүрүп берген. Бо хүннерде Санкт-Петербурктун, Москванын, Екатеринбургун ном үндүрер черлеринде өөредилге номнары кээп эгелей берген. Бис амдын-ында чүгө национал школаларга үлөп эгелей бердивис: орус дыл, орус литератураны, тыва дыл, тыва литература, төрөң чугаа. Бо номнар-биле школаларны хандырап ужурулуг бис. Оон ангыда гуманитарлыг дуза кылдыр элээн хой номнар алган бис. Ол Москва мэриязынын биске берген номнары-дыр. Ол номнары колдуу орус класстарга бээр көрдүнгөн.

— Чаа өөредилге чылы

эгелээ. ыңдыг-даа болза өөренкич бүрүзү парта артында олурааны билдингир...

— Ийе, чаа өөредилге чылы республикада ниитизи-биле организастыг эркен-даа болза, социал-экономиктик байдал нарын болуп арттышаан. Оон уламында чамдык чедимес өг-бүлелерин ажи-толу парта артында олурайты турары чажыт эвес. Ол — бисти дүвүрүлүп турар кол айтырыларын бирээзи. Бо хүнде янзы-бүрү амыралынын өөредилге килдистерини мурнунда салган кол сорулгавис — өөреникчи кижилерин парта артында олурутуу. Уруглар бо хүнде өөренимейн турар дээр-ле, оларын өөренир күзели чогуңда эвес, а ном-дестер, идик-хеп салдып алыр ашка чогуңдан ыңдыг. Хүннүң чугула кол айтыры ол болганда, кожууннарын чажыгга даргалары-биле база дүргүлүшкени кылып, ажыдап эгелей бердивис. Бир эвэс чүгө Кызыл хоорайдан безин алдырга, бо хүнде 540 уруглар парта артында олураан бооп турар. Амгы үеде бис Президенттен гуманитарлыг дуза дилээни бис, бичин ашка-тогерик

үндүрүп бээр-биле. Чүгө дие өөреникчи назылыг уруг бүрүзү парта артында олуруп, школага өөренип, ортумак өөрдилгенин ыяап-ла чедип алыр ужурулуг.

— Ыңчаарга номнар халас болур шымакыл?

— Чок бо хүнде өөреникчилерин ала-иселери биске хой-ле шүгүмүлүлди кылып турар. Чүгө дие өөредилге номнары эркен апарган. Ийе, өөредилге номнары бо хүнде өртенки болур ужурулуг-даа. Национал школанын тыва дыл номнары халас болур ужурулуг. Артан номнары шуптузун төлээр. Уругларын эки номнар-биле хандырап дээр болза, республикага 20 млн. хире ашка херек болуп турар. Тывада ыңдыг херекти чок. ыңдыг-даа болза мен бодум урукта эки билгич черле өртенки болур ужурулуг деп бодаар чордум. ыңчангаш эе жеңе-даа берге болза, өөредилге номнарынын өртөөн ада-идеел аң турар чылдыганында ылма.

— Сөөлгү үеде школаларда башкылар чедишпес дээрзин бо-ла дыңнап, чарлаалардан-даа номчуп турар апардымыс.

(Төнчүзү 2-ги орында).

БОЛУУШКУННАР

ФАКТЫЛАР

ТУТУРГАН

“Чазак Бажынында бомба салган мен!” деп меге мелээ үндүргөн сарыыл чок “террорист” туттурган. Ону АЧФА-нын ажилдакчылары доп-лоран туткаш, кым деп кизи дээрзин толдарткан. Аңаа хамаарыштыр кеземче херзон оттурганында ук албанын ажилдакчылары оң ат-сынын, ажыдап турар черин адавайн турар. Ыяк билдингени болза, ол 33 харыг, тыва сооктүг кизи болган.

ӨРТЕКТЕР

Июль айга бодаарга, август, сентябрь айларда аш-чөм өртекти элээн өзө берген. Чигир (107,4 хуу), горех (109,1 хуу), когже (109,1 хуу) оскен. Арага болгаш далган аймаа (1,7хуу) чеди оскен. Тоорук үзү болгаш сүттен кылган бараанын өртекти (6,1 хуу) четкек. Ыңчалза-даа картофель болгаш оске-даа ногаа култураларынын өртекти кудулай берген. Аш-чөм аймаанда бодаарга, иктер идик-хеп аймаанда сезон айы-биле

чингелделер чок, харын өртекти 106 хуу оскен бооп турар.

ЧООГЛАП ТУРАРЫВИС ХӨЙ

ТР-нин Статистиказынын куркомитетинин демделеп турары-биле алдырга, республиканын девискээринде бир кижиге хамаарыштыр араганы 10,8 литрин чооглап турар, пивоу — 11,7 литрин, кызыл арага аймаан — 1,8 литрин, коньяк болгаш шампанскени — 0,3 литр, азы оскээр чугаалаарга, шампанскени чүгө Чаа чылда ижин турар деп болур.

Чүгө Кызыл хоорайнын чурттакчы чоңунун ниити саны 100,3 муң четкен. Кайы хире болуру билдингир-дур.

БОТУГ ДУЗА

“Хоочуннар болгаш инвалидтерге боттуг дузаны коргузэлээр” деп девизтиг республика чергелиг марашфонду бо чылдын сентябрь 22-де Бай-Халк суурга организастап эрттирген.

“Чону — чоортан, хойу —

хойлең” деп тыва улустун үлгер чугаазына үндүлөп алгаш, бай-шырак кижилер социал байдалы кошкак, аарыг-аржык, хойуруг-ларылдыг кижилерге боттарынын эвээш, биче-лаа болза артыкшынын (акша-копез, аш-чөм, идик-хеп) дузаламчы кылдырчылып, белекке берген.

ЧААГАЙ СЕТКИЛ-БИЛЕ

Бүгү-россиянын караа көрбестер ниитилелинин тургустунганында бээр 75 чылында база ниитилелдин Тывада салбырын 40 харлаанынга тураскаалган ачы-буян марашфонду Кызылда Улусчу чогаалдыга бажынынга болган.

Аңаа ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүдө яамызынын, Социал хандырга департаментинин төлөөлери, Дээди Хуралдын депутаттары, янзы-бүрү албан-организацияларын удуртукчулары чагай сеткил ижерелин, боттарынын суй белектерин тыяккан.

Айлаң МОНГУШ.

Сөөлгү шакта

• Эгей далайда дүшкен грек паромун пассажирлеринге дуза чедирери уламчылап турар. Өлген-чүткендерин саны 400 ажыг кизи четкен. Ук паромунун командазы харысалга чок бооп, телевизор көрүп турда, суг адаанын улуг дажынга үскеш, чуурулган. Амы-тын алыкчыларынын аразында Россиянын ОБЯ-нын төлээлери бар.

• Югославияга президент сонгулдары түңнел чок эртен. Бедик албандуужаалга кордакчылар, демократтыг оппозициянын төлээзи Коштуни болгаш эрги президент Милошевич сонугуру бадылаашкынын албаан. Оларнын аразында ийги сонгулда 15 хонгаш эртер.

• РФ-тин Президентизи В. Путин федералдыг округтарда болуун бурун эргелиг төлөөлери-биле ужурашкан. Президентинин Сибирь округунда Бурун эргелиг төлээзи

Л. Драчевский аңаа чүве чугаалааш, округта байдалдын экижин, ында субъектилер-биле ажилды шулуудуп ораарын демделээ.

• РФ-тин Чазанын Даргазы М. Касьянов Россиянын сайттары-биле хурал эрттиргеш, оларнын дорт хүлээлгелеринге хамаарышпас айтырылгаларга киришпезин, эзе-херек документилерге ат салбазын негээ.

• Аслан Масхадовтун чок өнүгү радио харылзаа специалисти турган Мумали Сайдасти Чечнияга тудуп хоругдуан.

• Европа Чөвүлелин парламент ассамблеязы оон ажылынга Россиянын кирип эргезин казаан турган. Амгы үеде бо айтырыгы комитеттерде чугаалажып турар. Чоокку үеде Россия ЕЧПА-ның ажылынга бурун эргелиг кижигүн бооп киришинин барымдаазы көстүп турар. (АГЕНТИЛЕЛДЕР МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

ЖУРНАЛИСТЕР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА ХҮННҮН ЧУГУЛА АЙТЫРЫГЛАРЫ

Тыва Республиканың оралакчы президентизи А. А. Мельников республика солундарынын, телевидениезинин, радиозуун журналистери-биле сентябрь 28-те ужурашкан. ТР-ниң оралакчы президентизинден журналистер хой айтырыгларын салган. Оларнын иштинден эң чугулазын мооң адаанда кинрген, орта харыларын доңчузу-биле берген.

— Россия Федерациязы-ның Чазак Даргазының оралакчызы В. И. Матвиенко Тыва Республикага ажылыч албан чорук кылып чорааш, ооң түңнелдерин үндүрген чөвүлел хуралды эрттирген. Аңаа протокол шитилерин хүлээп алган. Ону Москвага баргаш, немелдерни кирип, казылдаларны кылып тургаш, аңаа ат салган-дыр. Баштай хүлээп алган протоколдан ооң ылгалы бар бе, бистин республиканың социал адрынга кандыг деткимче, дуза көргүзери ында айтыканы, Алексей Александрович?

— РФ-тин Чазак Даргазының оралакчызы В. И. Матвиенко баштаан РФ-тин Чазаның яамаларынын бөлүк харылашталыг ажылдакчылары Тывага ажилчы албан чорук кылып келгеш, республиканың социал адрынын албан черлеринин ажил-ижинин байдалын кончүг эки билип алганар. Оон-биле чергелештир Тываның социал-экономиказын хөгжүлүдизин перспективтиг айтырыгларын шиптирлээр хемчеглерни бистин Президентизи ап турар. Россия Федерациязынын Экономиказын хөгжүлдө болгаш садгы яамызынын саймды Г. О. Греффиле Ш. Д. Ооржак ужурашкан, бир шактын дүргүзүндө Тыва Республиканың экономиказын моон сонгаар хөгжүлүдизин талазы-биле чугааны кылган. Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлүдизинин 2005 чылга чедир тускай сорулгалды федералдыг программазынын төлөвиленин кончүг бодомчалыг ажылдап кылган. Ол ыңгыгы шенелдерини болгаш экспертизаны эркен 107 инвестиция төлөвилелдерин хаара тудуп турар. Программада айткан хемчеглерни күөсүдир ужурулуг РФ-тин бүгү-ле яамалары-биле дүргүлүшкөн. Оон ангыда ук документини РФ-тин Чазанын чанында Экспертизи чөвүлели сайгарып көргөн, оон-биле чөпшээрешкен. Ам ону РФ-тин Чазак хуралынче кириер, аңаа чугаалажып көөр турган. Ыңчалза-даа ол саадай берген.

Г. О. Греффиле ужуражылга үезинде Тыванын социал-экономиктиг хөгжүлүдизин дүргелеринде чугула ужурулугу бо программазын Чазак хуралына кирип чугаалажырын дүргелер дугайында айтырыгы көдүргеш, моңу шиптирлээринге деткимче көргүзери Ш. Д. Ооржак дилээ. Тургустунган байдалды сайты биле Президентизин чугаалажканынын түңнели чогумчалыг болган. Герман Оскарович тургустунган айтырыгын чоптуг деп санааш, Тыванын социал-экономиктиг хөгжүлүдизинин 2005 чылга чедир тускай сорулгалды федералдыг программазын Чазак хуралына чугаалажыры-биле кириерин азаан. Ол ышкаш РФ-тин Чазанын 1045 докталаанда айткан объектилерни тудар акшаны 2001 чылдын бюджетинге айтырып чугулага көргөн. Тыванын социал-экономиктиг хөгжүлүдизинге хамаарышкан айтырыгларын РФ-тин Экономиказын хөгжүлдө болгаш санжыра яамалары кады шиптирлээр, олар дүргүлүш тургаш ашкаландырар.

Шери-оол Дизжикивич республиканын социал-экономиктиг хөгжүлүдизинге улуг рольду ойнаар федералдыг программаны Чазакка бадылап алыр дээш кончүг шудургу ажалдаанын А.А. Мельников харызынга оңзал деп медгелээ. Бо программаны боттандырары эгелээрге, топтен дотация алыры эвээжээр, ол 50 хууга чедир кызылдан бадар, экономика хөгжүүр.

Тываның үлетпүр бүдүрүлгелери бо чылдын тос айларда көргүзүлгенин экижиткен, ниити продукция бүдүрерин 10 хуу өстүргөн. Ылгалыа хевис бүдүрүлгези оруглазын көвүлдеткен. Чоокта чаа Иркутск хоорайга болуп эртен делегейин “Байкал” деп экономикактиг шуулганын кирижчилеринге көргүзери-биле Тывага бүдүргөн кылыгыларын делегтезин организастаан. Ол

продукцияларын аңаа келгенер эки кылганын үнелеп көргөш, шуптузун садып алгаш барган, шуут чедишпезин. Моон алдырга, Тывага бүдүргөн кылыгыларын шынары экижин орап, оларны оске девискээрлерге сайгарынын аргалары тургустунуп келген.

— Кышкы одалга республикада эгелеп турар болгай, аңаа белеткеп кайы хире болуп турарлыг, Алексей Александрович?

— Бо амыдыралга чугула айтырыг дээрин кымга-да билдингир. Аңаа белеткеп бо чылын шынарыг чоруткан бис. Чылыг бээр энергия төлөтинге, котельналарга септелге ажилдарыны чоругдаар ашка-копекти чогуу үезинде берген. Социал адрынын албан черлери — школалар, эмнелгелер, култура одалгы болгаш оскелдер-даа кышка белеткеп ажилдарын мурунку чылдардан хынамчалыг кылган. Амгы үеде одалга сезону республикада эгелей берген. Кызылдың уруглар, эмнелге албан черлерин, чамдык чурттага бажынарнын чылды берген, чоорту шупту бажынарнын одап чылаар. Ак-Довуракта, Шагаан-Арылда, Хову-Аксында болгаш оске-даа черлерде одалганы эгелеп турар. Олар септелгенин багай эвес чорутканын, хомур-даш курлавырлары амдызында бар. Чылыгы камнаарыч Чазак улуг кичээригнин улгандырған.

Ыңчангаш чылдылга шугумнарын септелгенин ам-даа хынамчалыг чоруур, албан черлеринин, чурттага бажынарнын чылыгылашкынын экижидер сорулганы кылган. Ону боттандырары-биле шалыгы айны эрттирерин Чазак Чөвүлелин шиптирлээр.

Чылыг, чырык талазы-биле чамдык организациялар өрдөг болуп турар, ону дүрген санажыр хемчеглерин алдырып дилеп турар бис. Бир эвес үр үлө өре толетимейн баар болза, чырыкты үзе кезер айтырыг тургустунуп кээп болур.

— Тыва Республиканың Конституциязын чыла эдилгезинин төлөвилени Конституция комиссиязы белеткеп, чугаалажып турар. Аңаа хамаарыштыр чүңү чугаалап болур силер? — Конституция комиссиязы ТР-нин Конституциязын чыла эдилгезинин төлөвиленин кончүг хынамчалыг, демократтыг өзү-биле сайгарып көрүп турар. Хуусаа кончүг кыска болганы-биле ажылы шапкынчыган. РФ-тин Конституциязына, амгы үезин негелдеринге ону дүшүртү кылыр сорулганы салган. Ыңчангаш ында чаа чүдүлгө хой, оларны комиссия улам тодаларды. Төлөвиледи быжырымчалыг ажылдап кылган, экспертиза эртен, сайгарылгасы доозулган сонда солунга парлаар. Бүгү чон ону чугаалажыр, саналдарын кириер. ТР-нин Конституциязын чыла эдилгезинин төлөвиленин Дээди Хуралга чугаалажыры-биле кириер. Аңаа кылыр куруне илеткенин белеткеп турар. Төлөвилел талазы-биле доңчузу-биле чугаалаарга мындыг ажилдар чоруп турар, ону белеткээрин октябрь эгезинде доозар сорулга салдынган.

Журналистер айтырылгарга чедингир, долу харыларын бергени дээш Алексей Александровичке ооруп четтиргенин илереткен.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ДЕПУТАТТАРЫН КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Тыва Республиканын Дээди Хуралынын (парламентизинин) ээлчеглиг XXXI сессиязы бодунун ажылынын 2000 чылдын октябрь 4-те 9 шакта Дээди Хуралдын хуралдар залында эгелээр.

"АНЖЕЛЛО ФЕРРАРИ"

(Италия)
бүдүрүлгеге даараан, кылымал кештерден кылган, 1700 рубльден өрү өртектиг, кыжын кедер узун, кыска

ТОННАРНЫ

“ЧЕЧЕК” АТЕЛЬЕ бажынының подвалында садып турар.

"УРУГ БҮРҮЗҮ ӨӨРЕНИР УЖУРУГ"

(Тончүзү. Эгеми 1-ги орында).

— Кадрлар айтырым нарын бодун артышаан. Соолгу чылдарда анык башкылар школага конгус келбестей берген. Мен 5 кожуунуарык болгаш Кызыл хоорайнын башкыларынын август хурадарында чорум. Кайда-даа байырыг чыскаалче чүгө 5-6 анык башкылар үнер-дир. Ол хире түн база-ла Кызыл хоорайда болган. Ынчангаш бо хүнде, чажыргачанчаар, школада башкыларнын кой кезин пенсия наздыг. Чамдык школарда мырынтай 50-ден 80 хуу чедир турар. Бис хоочуннарга улуу-биле ооруп четтиртин турар бис. Чылдан чылдар арга-дуржулга четир башкылар ооренички бүрүзү-биле чугааны кылып, ажылдап турар. Ынчалда-даа мени бир каш 5-6 чыл болгаш башкы кадрлар чокартып калыр ирги бис бе деп, айтырыг дүвүредип турар. Улуг даргавыс Валентина Матвиенко Тывата кел чораш, бо хүнден эгелээш башкыларны акша-шалыгын дүрүмчүдүп өстүрерини дугайында айтырыгы Чазак депешинге база чугалашканын болгай. Ынчангаш моор сонгаар черле чүгүртээр дээрзинге идеяэр кижил-дир мен. Бо хүнде анык башкы школада 8-ки, 9-ку разрядта ажылдап турар, оон алгаш коорге, шалын акшазы карык чок чүве-ле-дир. Хлеб ортээ белин четпес ышкылы. Ынчангаш анык башкыларнын бир-ини ай ажылаштын-на чоруй баар чүүлү ол. Хой акша төлөп бээр ажыл тып алган болза, чоруй барбайн канчаар. Амидырлар ыгчаар

негеп келгенде, шын-на-дыр харын. Бо дээрге тончу чок нарын айтырыг болганда, Россиянын Ооредилге яамызы, Чазак база ооренич коруп турар. Кадрлар айтырым хун бүрүде бергедеп кел чыдар. Мени бир дүвүредип турар айтырыг — удуртур органдарда кадрларнын чедип-пези. Соолгу чылдарда башкы кадрларны белеткескин турар бис. Моон мурунда ыяа-ла бир кижини ооредиң, салгалымысарттырып каар турган болгай бис. Соолгу үеде бо чаатга чынык шууг читкен. Кайы-бир школа директору оскээр чоруур деп барган болза, оон орнуңа ажылаар кижил тывыбайн баар-дыр. Дүш бодул таваргы берген кижил, чок-ла болза удуртукчу органдарга ажылдап корбоз арга-дуржулга чок башкы келдир боор-дур. Бир эвес директор албан-дужаалга олурар дээр болза, директорун ооредилге талазы-биле анык кижилдег талазы-биле оралкычыга ажылдап чораш, дора диге, метод-каттыжымшыкын удуртукчузуңа ажылдап чораш башкы болза эки. Бир эвес кайы-бир школа директору бодунун орнуңа кижил арттырар дээр болза, яамыга, Чазакка келгеш чугалап, таныштырар болза эки деп бодаар мен. Моон мурунда ындаг турган болгай. Ам ол дуржулга-кагдыган дээр болза, чазыг болбас. Ус өскерилген, урулдарын билбес-тутпас чүвези чок аптарган. Ынчангаш башкылар хун бүрүде бизини бедидип, иин дугаар эртем чедип алмыр негетчин келген. Амидыг хевр-

лиң айтырыгларже ТР-ниң Ооредилге яамызы улуг кичээниң салыр журулду. — **Деки чүве турбас-ла болгай, Петр Александрович?** — Берге айтырыглар-ла хой. Ынчалда-даа эки чүвүлдер база бар-дыр. Ол бичин-даа болза кижил сеткилин оортул чоруур. Талантылыг урулларга дыка эки дээр ооредилге черлери бар деп чүвени билдире болгай бис. Ол Күрүне лицейи, тыва-түрк лицейи, Кызылдын 1, 5, 9 дугаар школа-гимназиялары, Туранның 1, 2 дугаар школалары, Сарыг-Септин № 1, Ак-Довурактын № 1, Шагаан-Арыгын 1 дугаар школалары-дыр. Ынчангаш кээрге бисте өөренир ужуруг эки школалар бар дээрзин моон коруп болур. Күрүне лицейинге Валентина Матвиенко чораш, мында дээр болгай: "Мында башкылар ак сеткилдиг ажылдап турар-дыр. Езулуг билгир берип турар-дыр деп чүвени коруп тур мен". Оон балдыккалы кылдыр чылдан чызо Күрүне лицейинин доозукчулары чуртун иызы-бүрү ооредилге черлеринге кирип ал турарын демдег-дөөргө-лечетчир. А тыва-түрк лицейинин оореникчилери база-ла чыда карбайн, чуртун иызы-бүрү ооредилге черлеринге болгаш харын даштыкыже өөренип чоруп турарлары бар. — **Талантылыг урулдарга ортук ажыдык, эртем-билгилге чөсөп турар-дыр бис. А каддык кошак уруллар республикада эвээш эвес дээрзи билдиргир.** — Ийе, ындаг урулдар кайы-даа үеде турган, турар болгаш ам-даа турар-дыр

инин. Ол урулдардан дезиг, чалданган херээ чок. Олар угаан-сарылы шала кошкак, дыннаары багай урулдар, кара корбес урулдар дээр-ле, баар. Бис богуң шуугу урулдарга өөрениринге таарымчалыг байдалды тургузар дээр кызып турар бис. Дүлей урулдар школазында база дыка эки билгини берип турар. Бо чылдан эгелээш ол школа 12 чыл ооренир алаар. Ынчангаш анаа 3 кыл немеле де тудугу кылар. Бир эвес талантылыг урулдар лицейи школарга өөренир болза, каддык багай урулдарга база эш-оору-биле бир дөмей тускай ортумак школага өөренир арганы берип турар. Ынчангаш нинги школарда шала кошкак урулдарга анги класстарны ажитканымыс ол. — **Школа чыларың формазыны дугайында сериңки бодалыңар, Петр Александрович?** — Тыва-түрк лицейинин болгаш күрүне лицейинин оореникчилери анги формалар өөренип турар. Ол ооренички кижини чурумага ооредиң. Шаны-биле алыр чүве болза, шугу чүвени четчир, бай-шылдалдыг от-бүлениң уруу ортумак дендедиг от-бүлениң уруундан канчаар-даа ыгылар чүвени чок болур ужуруг. Чүге дык шугу дөмей формалыг болгай, ынчангаш урулдар аразында харыла-лазы эки, ылгашса ужуруг. Ийе таланында, кижил бүрүзү школага өөренир дээр келген болган соонда, идик-хеп улуг ылгалга чедирбес ышкы. Уруг бир-ле дугаарында бодунун талантымы-биле ылгашыр ужуруг. Ынчангаш өөренички кижил бүрүзүнүң

канчаар кижизиттингенден, кайы хире мерелердинден хамааргыр. Бир эвес чангыс аай форма турар болза, чараш, үеге дүүшкөк, келип алмырга эптиг деп бодаар мен. — **Байырлар бүүдүүнде башкылар чүвү күзээр силер?** — Сентябрь 1 бугу улус ышкы анаа ажыл хуну болур ужуруг. Башкылар хуну — улуг байырлар-дыр. Ооредилге яамызы Башкылар хунунге байырыг хүлээп алышкын кылар. ТР-нин Ооредилге яамызынган республиканың анги-ангы кожуунуарыдан, Кызыл хоорайдан хоочун башкыларны чалап шайтандыр бис. Хундүлел бижиктерин тысын, чымыг сөстөрүн ол хун хоочуннарга ортуу бис. Оонангыда анык башкыларны база чалап, чымыг сөстөрүн чугалап танырар бис. Ооредилге яамызынын коллективиниң мурундан башкыларга чүректин ханызындан байыр чедирип, бергелерге торулбайн, бурун-гаар чүткүлүдү, депшилгени күзеп турар. Богуң школада ажыды кылып билдир улус аркан болганда, шугузуңа чогадыкчы чорукту күзээр мен. От-бүлениң чедипкинерин, каддыкшылы, шыда-лык чорукту база күзээр тур мен. Акша-тогерик ойн-шаанда үнүл, башкыларга хойну-ле төлөп турар деп йорээдим. — **"Шын" солунун редакциязы Петр Александровичке каттыкчы, республиканың башкыларына байырларын таварыштыр байыр чедирип, каддыкшылы, аас-кежикти, оорешкуну күзеп тур!** — **Ура! БАЗЫР-ООЛ чугаалашкан.**

ПАРЛАТТЫНГАН ЧАГАГА ХАМААРЫШТЫР СУМУ ЧАГЫРГА ДАРГАЗЫНЫҢ ХАРЫЗЫ

ЫНЧАН ЧОГУМЧАЛЫГ БОЛУР

Бо чылдың август 10-да № 89 "Шында" парламенттин "Суурвус баксыраан" деп эгебиле үнген материалга хамаарыштыр харыны бээр ужурга таварыштым.

Укчулдуң автору Натиг Монгуш. Чагааны бижээ автор ат-сынын чажыргаш, меге ат салып каан болуп турар. Суурда болгаш суур чоок-кавызында девискээрлерде пенсионер Натиг Монгуш деп кижил чурттап турары илерээш. Бир-түз материал парламенттин соонда, харыны бээр ужуруг.

1998 чылдың чазынында сума чажыргаларынын сонгудаларына кирешкеш, 5 кандидаттарнын аразындан чоңунун менээ бүүрүзүн хой үнүң ап сонгукчар, 1998 чылдың май 15-тен эгелен Ак-Туугу сума чажыргазынын даргазы болуп ажыдагы берген мен. Кандыг-даа олча-ажык, эрге-дужал эдилексээш-даа эвес, мурунда үелерде советтер ажылгына үр чылдарга багай эвес, үр-үнедиг ажылдап чораш арга-дуржулгага, күжүмге дейилп, чоңунун амдырап-чуртталганын эвээш-биче-даа болза, эки чүүлүлери кылар сорудалыг сума чажыргазына ажылдап кирген мен.

Ажылдап эгелей турар, бир-ле дугаарында суурга бажыг корум-чурум тургузуп алыр сорулга-биле чоңунун чөвүлениң, херээженер чөвүлениң тургузуп алгаш, сумда алаан-органнаштар улуртучулары, сонвал башкылар-биле сырый харылажып ажылдап турар мен. Амидырал чүгө Ак-Туугу суурда хоочуннар, сайларан дээр болза, меңе апар. Советтер дүжүп, сангар кайырга, хой-хой кижилер, ылгашы суур, сума бүүрүнде анык-оскен кайда-даа ажыл чок кылгаланын чажыт эвес-ле болгай. Мунга ажылдап келир мурунунда суур бар кудуктарыны көвей кезин ажитканымыс кылдыр үрелден, кудук турар бажынарны бузуш, наастарын үштүл чыгарылаачын чон билдир, чунгар-бажынын чүгө 4 ханназы арткап болуп. Ону калтап ажылдадып алыр талазы-биле мычардагы кожуун чажыргазынын даргазына айтырыгын тургузуп, Күрүне Думазынын депутаты турган Г. А. Салчактан дуза дилеп, билдиринишкени чоруккан бис. Чунгар-бажыны калтап кылып септээринге хой акша-хорентиг херек болганындан ону калтап ажылдадыраргавыс чок болуп турары шын. Суурда 110 орту хуу чунгар-бажынын болуп турар. Чунгар-бажын талазы-биле айтырыг ажык хевээр, ол дугайында чугааны тургузуп турар бис.

Суурда шынары багай "технар" арга садып турар кижилер чок эвес, соолгу үелерде бо ажыды холга ап, арга садып турар кижилерни кедирип, доктаамал чугааны кылып келгенниң түңүлденинде арга садыр "адресер" эвээжээ болгаш "оон сонгаар-даа бажыкыды уламчылар, адрестериниң козуң узар даш хун бүрү ажылдар бис.

Оор-сук талазы-биле байдал оске черлерден дээр эвес, кым-бир хамаатынын инек-малын оорлаан дугайында медээни кирип келир билек, кожуунун милициянычче деп-доран дыйнадып, читкен малды дилеп тывары-биле үчүстүк төлөөниңге немей чүштү дилеп ап, хемчеглерин ап турар бис. Чамдык таварышта кожуундан шагдалар озадалар көп, чоңдан хоумудалар кирге бээр чажыт эвес. Мал садыр кижилериниң дамы-чегинде бар малын коруп турган, садыр малын чызынсаң үштүп, демдегелеп ап турар бис. Садыр дээр соккан-да, дилиг-даа малды суурда шагдааның үчүстүк төлөөни хынаанынын сөөлүнде, справканын бижил бээр чурумчаан. Чамдык таварыгларда оорлаткан инек-малды милиция ажылдакчылары тып эвээрге, оорлаткан малдын эзелери оорлаан кижилерге хоумдал кылбайн, малын эгиттиришсаң, кырганга немей 2-3 шаг малды немей төлөп алгаш, "когаралын, шүүдөлим төлөп бергенде, хоумдакка мен" дээр билдиринишкенин дилеп ап алыр таварыштар база бар-дыр. Оорларын чон боттары-ла мындын хевр-п

база бир улуг назылыг, 70 хар чоокшудан кырган-дыр. Чер-чурт-даа ылгар хире эвес, суурда ижиккен кижил-дир. Оон хериминин иштинде шагдала кастыган, ажыгал чок турган кудукту Маруш огул-биле демисежип тургаш, аштап-арылап алгаш, ажыгал-лап турар. 1990 чылдан бээр ол кудумчунун кудуу үрелп калырга, чок кожалары ол кудуктан сулгап ап турганнар. Соолгу үеде ол кудумчунун чурттакчылары хуузунда кудуктар кастырып алырга, кудук хериминин хаалганын дуй кастырып алган болуп турар. Харын-даа Маруш кырган биске келгеш, "Чаш уруг-дарыг кудукче кире берги дег, ээрич-дээр кижилер база чылдыр боор-дур" деп чугалап кээр турган. Амгы үеде ол кудуктан сулгаар кижилер чок болганындан кудумчу талазындан эжитки дуй хаккан болуп турар.

Ажылдап эгелей бергеш, Чаш-Тал СФБ-тин адаанда оорто пенсионерлерге арбай, тара тарап алыры-биле оорто бергележип бээрри К. Н. Даспактан дилээримге, "Колхоз шөлү-дур, кымга-даа бербес мен" диген. Ийе ол шөлү пенсионерлерге аштадып, сугартып алгаш, тараан дүгүлүн шугузуңа эвес, чүгө ийн-чангыс кижилерге, доркул-торелдеринге үлөп, чаргы-чаалы болуп турганын кым-даа билдир болгай. —

Сума чажыргазында менден алгаш, дарганын социал-политиктиг айтырыглар тавар бис. Оларнын кужу-биле суурда ээн, ээн чок бажык-балгытарын, оруктар кидыныны бок-чашпанаарын аштадып, ситен-шир-биди кылып алырынга күш четпес, дуза дилеп келген кижилерге кожул берип-даа турар бис. Ангар чагазында 40 кижил, меңелеп акша чип турар деп ужу-уртка чок боданын илереткен. "Кара-суу" аржашында ажитк чок-тары чамдык келип ажыл-жап турар, аржашыраарга коопналар кылар ажыла-хаара тугуңан тургай шын. Ажит чоктар сума чажыргазына айда 2 каттап демдегелдип турар. 2 удаа демдегелдип, хой-ниңги ажылдарына киришпейн барган таварылга кожуунда ажылга хаара тудар төптүң ажылдакчылары учеттан үштүп кааннар. Мурунда ажит чоктар кожуун төвүңге айда 2 удаа демдегелдип турган болза, соолгу 2 чылда олар сума чажыргазында демдегелдип турар аптарган. Ол-да болза акша-копекс чок кижилерге догум болуп турар.

Ажит чок кижилерни кезек-чамдызынга-даа болза ажылдар турганын дилеп, колхозта анаа ажыгал чок турар бугун пилораманы, 1 тракторну сума чажыргазынын эргениңде ламчыгып бээр талазы-биле айтырыгын шиттирлежип бээрин кожууну депутаты ДХ-ниң Даргазы Ш. В. Кара-оолче билдиринишкени киришкиске, 5 ай эрткенде бо айтырыг кожуунун кодо ажыл-агый эргелинин даргазы В. Шойзат шиттирлежир" кылдыр хары чоруткан турда, ол үенин иштинде пилораманы үтөп апарган. Ынчанарга колхоз даргазы турган (ам аравыста чок) К. Н. Даспак-биле пилораманы ажылдар талазы-биле чугаавыс түңүл чок болуп, "пилораманы мээң эргемде, канчаарын мен шиттирээр эргемде мен, бодум билдир мен" дээр-биле бо айтырыг шиттирлеттинмесин барган. Черле ыныч ол дарга-биле эл-хол болуп ажылдарын суемел чадап каян мен. Бугун-бугун турган столонья бажынын чаа-ла ажылдап эгелей бергенде, ол-ла колхоз даргазынын чопшээр-ли-биле кезек кижилер сонга, хаалгаларын, шиферлерин, херимнерин үтөп апардылар. Ол дугайында кожуун даргаларыга хоумдал, дилчеп шаг болгаш бис. Кандыг-даа түңүл чок болган. Ол столоньяны эзеп, ажылдадып алыр дээр аныктарнын күзели бүтпейн барган.

Солунда бижин турары сума чажыргазынын төрети деп турар Чалчын Маруш бо суурда 1970 чылдар эгеленде, ажит чалы-биле калкышылга школазынган, СПТУ-га үр чылдарда ажылдап, чурттап келген, хой-хой шаңал бижиктерин эдилекчиң, күш-ажылыг хоочуну, хой ажыл-оолду, суурда

амдажыдып турда, оорлар, үптээр чорук чавырылбайн турар. Оорларга, корум-чурум үрекилеринге, арагачыларга удур ажил чүгө сума чажыргазынын, үчүстүк төлөөниң херээ дээр хоонеринде үштүңүң, кижил бүрүзүнүң демисежир ужуруг — ажылы-дыр. Оорларын, чурум үрөп турар, арагалап турар кижилер кайың-чүден, Саян ындындан чедип кээр турар эвес, боттарымыс, боттарымыстың ажы-төлүвүс, төрелдериниңтир. Бо талазы-биле ажит хун бүрүде чоруп турар, моон сонгаар-даа уламчылаар, уламчылап-даа турар.

Садыгга бараан, хлеб ортээ улуг деп турар. Чер-черлерде ортерек деп эвези кымга-даа билдиринг. Хлеб-тин ортээ далган, кывар-чаар материалдарын ортерек үнезинин өскөңнүң болуп турар. 700 гр. хлебтин ортээ 6 рубль 30 копектен 7 ашка болуп турар. 7 ашка чедир өстүрүртүрге, ындайда-ла бергележип оор от-бүлелерге хлеб садып чирпи бергелей бээр чоп.

Почта начальниги турган Любовь Араажык апрель төңүңүңде каш хунер ара-галааш, ажылынга ээ-хармы-салга чок болганы дээр ажы-лалдан үндүрткен. Оор-шире, самчыгдалы дээр ону судке кириң.

Суурда "ажыл чөктүн" статусун алган 82 кижил бар. Ол кижилерин хой-ниңги ажылдарына кириштиривип турар бис. Оларнын кужу-биле суурда ээн, ээн чок бажык-балгытарын, оруктар кидыныны бок-чашпанаарын аштадып, ситен-шир-биди кылып алырынга күш четпес, дуза дилеп келген кижилерге кожул берип-даа турар бис. Ангар чагазында 40 кижил, меңелеп акша чип турар деп ужу-уртка чок боданын илереткен. "Кара-суу" аржашында ажитк чок-тары чамдык келип ажыл-жап турар, аржашыраарга коопналар кылар ажыла-хаара тугуңан тургай шын. Ажит чоктар сума чажыргазына айда 2 каттап демдегелдип турар. 2 удаа демдегелдип, хой-ниңги ажылдарына киришпейн барган таварылга кожуунда ажылга хаара тудар төптүң ажылдакчылары учеттан үштүп кааннар. Мурунда ажит чоктар кожуун төвүңге айда 2 удаа демдегелдип турган болза, соолгу 2 чылда олар сума чажыргазында демдегелдип турар аптарган. Ол-да болза акша-копекс чок кижилерге догум болуп турар.

Ажит чок кижилерни кезек-чамдызынга-даа болза ажылдар турганын дилеп, колхозта анаа ажыгал чок турар бугун пилораманы, 1 тракторну сума чажыргазынын эргениңде ламчыгып бээр талазы-биле айтырыгын шиттирлежип бээрин кожууну депутаты ДХ-ниң Даргазы Ш. В. Кара-оолче билдиринишкени киришкиске, 5 ай эрткенде бо айтырыг кожуунун кодо ажыл-агый эргелинин даргазы В. Шойзат шиттирлежир" кылдыр хары чоруткан турда, ол үенин иштинде пилораманы үтөп апарган. Ынчанарга колхоз даргазы турган (ам аравыста чок) К. Н. Даспак-биле пилораманы ажылдар талазы-биле чугаавыс түңүл чок болуп, "пилораманы мээң эргемде, канчаарын мен шиттирээр эргемде мен, бодум билдир мен" дээр-биле бо айтырыг шиттирлеттинмесин барган. Черле ыныч ол дарга-биле эл-хол болуп ажылдарын суемел чадап каян мен. Бугун-бугун турган столонья бажынын чаа-ла ажылдап эгелей бергенде, ол-ла колхоз даргазынын чопшээр-ли-биле кезек кижилер сонга, хаалгаларын, шиферлерин, херимнерин үтөп апардылар. Ол дугайында кожуун даргаларыга хоумдал, дилчеп шаг болгаш бис. Кандыг-даа түңүл чок болган. Ол столоньяны эзеп, ажылдадып алыр дээр аныктарнын күзели бүтпейн барган.

Солунда бижин турары сума чажыргазынын төрети деп турар Чалчын Маруш бо суурда 1970 чылдар эгеленде, ажит чалы-биле калкышылга школазынган, СПТУ-га үр чылдарда ажылдап, чурттап келген, хой-хой шаңал бижиктерин эдилекчиң, күш-ажылыг хоочуну, хой ажыл-оолду, суурда

база бир улуг назылыг, 70 хар чоокшудан кырган-дыр. Чер-чурт-даа ылгар хире эвес, суурда ижиккен кижил-дир. Оон хериминин иштинде шагдала кастыган, ажыгал чок турган кудукту Маруш огул-биле демисежип тургаш, аштап-арылап алгаш, ажыгал-лап турар. 1990 чылдан бээр ол кудумчунун кудуу үрелп калырга, чок кожалары ол кудуктан сулгап ап турганнар. Соолгу үеде ол кудумчунун чурттакчылары хуузунда кудуктар кастырып алырга, кудук хериминин хаалганын дуй кастырып алган болуп турар. Харын-даа Маруш кырган биске келгеш, "Чаш уруг-дарыг кудукче кире берги дег, ээрич-дээр кижилер база чылдыр боор-дур" деп чугалап кээр турган. Амгы үеде ол кудуктан сулгаар кижилер чок болганындан кудумчу талазындан эжитки дуй хаккан болуп турар.

Ажылдап эгелей бергеш, Чаш-Тал СФБ-тин адаанда оорто пенсионерлерге арбай, тара тарап алыры-биле оорто бергележип бээрри К. Н. Даспактан дилээримге, "Колхоз шөлү-дур, кымга-даа бербес мен" диген. Ийе ол шөлү пенсионерлерге аштадып, сугартып алгаш, тараан дүгүлүн шугузуңа эвес, чүгө ийн-чангыс кижилерге, доркул-торелдеринге үлөп, чаргы-чаалы болуп турганын кым-даа билдир болгай. —

Сума чажыргазында менден алгаш, дарганын социал-политиктиг айтырыглар тавар бис. Оларнын кужу-биле суурда ээн, ээн чок бажык-балгытарын, оруктар кидыныны бок-чашпанаарын аштадып, ситен-шир-биди кылып алырынга күш четпес, дуза дилеп келген кижилерге кожул берип-даа турар бис. Ангар чагазында 40 кижил, меңелеп акша чип турар деп ужу-уртка чок боданын илереткен. "Кара-суу" аржашында ажитк чок-тары чамдык келип ажыл-жап турар, аржашыраарга коопналар кылар ажыла-хаара тугуңан тургай шын. Ажит чоктар сума чажыргазына айда 2 каттап демдегелдип турар. 2 удаа демдегелдип, хой-ниңги ажылдарына киришпейн барган таварылга кожуунда ажылга хаара тудар төптүң ажылдакчылары учеттан үштүп кааннар. Мурунда ажит чоктар кожуун төвүңге айда 2 удаа демдегелдип турган болза, соолгу 2 чылда олар сума чажыргазында демдегелдип турар аптарган. Ол-да болза акша-копекс чок кижилерге догум болуп турар.

Ажит чок кижилерни кезек-чамдызынга-даа болза ажылдар турганын дилеп, колхозта анаа ажыгал чок турар бугун пилораманы, 1 тракторну сума чажыргазынын эргениңде ламчыгып бээр талазы-биле айтырыгын шиттирлежип бээрин кожууну депутаты ДХ-ниң Даргазы Ш. В. Кара-оолче билдиринишкени киришкиске, 5 ай эрткенде бо айтырыг кожуунун кодо ажыл-агый эргелинин даргазы В. Шойзат шиттирлежир" кылдыр хары чоруткан турда, ол үенин иштинде пилораманы үтөп апарган. Ынчанарга колхоз даргазы турган (ам аравыста чок) К. Н. Даспак-биле пилораманы ажылдар талазы-биле чугаавыс түңүл чок болуп, "пилораманы мээң эргемде, канчаарын мен шиттирээр эргемде мен, бодум билдир мен" дээр-биле бо айтырыг шиттирлеттинмесин барган. Черле ыныч ол дарга-биле эл-хол болуп ажылдарын суемел чадап каян мен. Бугун-бугун турган столонья бажынын чаа-ла ажылдап эгелей бергенде, ол-ла колхоз даргазынын чопшээр-ли-биле кезек кижилер сонга, хаалгаларын, шиферлерин, херимнерин үтөп апардылар. Ол дугайында кожуун даргаларыга хоумдал, дилчеп шаг болгаш бис. Кандыг-даа түңүл чок болган. Ол столоньяны эзеп, ажылдадып алыр дээр аныктарнын күзели бүтпейн барган.

Солунда бижин турары сума чажыргазынын төрети деп турар Чалчын Маруш бо суурда 1970 чылдар эгеленде, ажит чалы-биле калкышылга школазынган, СПТУ-га үр чылдарда ажылдап, чурттап келген, хой-хой шаңал бижиктерин эдилекчиң, күш-ажылыг хоочуну, хой ажыл-оолду, суурда

ДИПЛОМАРНЫ ТЫВЫСКАН

Амгы үениң гуманиитарлыг институтунун Кызылда филиалы бо чылдың февраль айда бир-ле дугаар бот-ооредилге-биле дооканнарда дипломарны тывыскаң.

Сентябрь 27-де Күрүңүң Парлапта бодуң информация комитетинин хурдалар залында ук институтун бот-ооредилге-биле 2 дугаар дооканнарда дипломарны тывыскаң.

Институттун ректору, доцент Анатолий Сергеевич Се-

ртен дипломар ажылдары чедипкиниң камгалаң, күрүне шыгалдаарын эки дужаап алганы дээр доокучуларга байыр чедиргеш, ийи дугаар дээр эртемниң дипломарын тывыскаң.

Нитизи-биле Амгы үениң гуманиитарлыг институтунун Кызылда филиалын ол хун 21 кижил доокан, 12 юристер, 6 экономистер, 3 менеджерлер болган. Доозукчуларга институт башкыы Галина Орманмаевна Лишкевич, чоттаачы Черин-оол Кулар, ИХЯ-тың асыдының "оралкачкызы, полковник Владимир Туров, институтта студенттер чөвүлениң даргазы, худукчу сабырынч бири-

курсчулары болгаш өскелер-даа байыр чедирип, чүве чугаалаштар.

Доозукчуларнын аразында улус ажит-агыйымын, яны-бүрү алдарында ажит-ап чоруй спейналыгтер, Удуртукчулар бар болганы солуң.

Институтта дооканнар Тыванын хоужу дооканы, сай-зыралыга улуг үлүг-хуузуң кирип, чуртуң улуг хоорайларында болгаш даштыкы чуртарга ажилдап болур арталың.

Доозукчулар ректору А. С. Серенте, башкыларга ооруп чедиргештеринден, боодат чечектерин сунганнар.

Салгай ДОНГАК.

Колгар Сумбуевчиңин докун-намдары база солуң. Ол 1938 чылда Ойрат-Туранын колхоз ажит-агый техникамыс доокан, оон соонда Каа-Хем кожуунун кол зоотехниги апарган. 1939 чылдан 1946 чылга чедир Барыны-Хемчик кожуунун кол зоотехниги, а 1947 чылдан 1952 чылга чедир Чоон-Хемчик кожуунун кол зоотехниги турган. Ол-ла чылдар иштине мөөңүл-дүңүл элек арга-дуржулгадан алдартын сөөлүңдү барып, ол "Октябрь 30 чылы" биле "Искра" совхозтарга бараалгачын.

Натиг Мыйгаржэповна биле Колгар Сумбуевчиң Иригтер-3 кыстан төлөпиг ада-ини. Улуг уруу Мария Иригтовна Колгар амы уде Кызыл хоорайнын № 2 поликлиниказында, ол 1966 чылда Красноярсктин эмчи институтун чедипкиниң доокан, оон сөөлүңде барып ол Чоон-Хемчик биле Тожу кожуунарнын төп эмнелгелерин эргелекчи болуп ажылдап.

Оон биче уруу Зоя Иригтовна Кара-Сал амгы уде Чоон-Хемчик кожуунун статистика эргелинде ажилдап турар. А бичеи Валентина Иригтовна Колгар Кызыл хоорайда ажилдап, чурттап чоруйр.

Натиг Мыйгаржэповна амгы хунерде ол-ла хейбер уруу Валентина-биле кадды амдырап, чурттап оор.

Александр МОНГУШ, Чадаана хоорай.

Колхоз шөлү-дур, кымга-даа бербес мен" диген. Ийе ол шөлү пенсионерлерге аштадып, сугартып алгаш, тараан дүгүлүн шугузуңа эвес, чүгө ийн-чангыс кижилерге, доркул-торелдеринге үлөп, чаргы-чаалы болуп турганын кым-даа билдир болгай. —

Сума чажыргазында менден алгаш, дарганын социал-политиктиг айтырыглар тавар бис. Оларнын кужу-биле суурда ээн, ээн чок бажык-балгытарын, оруктар кидыныны бок-чашпанаарын аштадып, ситен-шир-биди кылып алырынга күш четпес, дуза дилеп келген кижилерге кожул берип-даа турар бис. Ангар чагазында 40 кижил, меңелеп акша чип турар деп ужу-уртка чок боданын илереткен. "Кара-суу" аржашында ажитк чок-тары чамдык келип ажыл-жап турар, аржашыраарга коопналар кылар ажыла-хаара тугуңан тургай шын. Ажит чоктар сума чажыргазына айда 2 каттап демдегелдип турар. 2 удаа демдегелдип, хой-ниңги ажылдарына киришпейн барган таварылга кожуунда ажылга хаара тудар төптүң ажылдакчылары учеттан үштүп кааннар. Мурунда ажит чоктар кожуун төвүңге айда 2 удаа демдегелдип турган болза, соолгу 2 чылда олар сума чажыргазында демдегелдип турар аптарган. Ол-да болза акша-копекс чок кижилерге догум болуп турар.

Ажит чок кижилерни кезек-чамдызынга-даа болза ажылдар турганын дилеп, колхозта анаа ажыгал чок турар бугун пилораманы, 1 тракторну сума чажыргазынын эргениңде ламчыгып бээр талазы-биле

УРАН ЧУУЛДУҢ ТЕРГИННЕРИ

УЛУСТУҢ АРТИЗИ

КАТКЫ БАЖЫ КАТКАН ЭВЕС...

Тываның хостуг хүреш чындай командазынын тренери...

Тыва театрың кайгамчы салым-чаланың мастерлериниң бирээзи - Владимир Монгалыбин...

Сопык-оол КУУЛАР. Чалгыскүрчүзү: - Владимир Шаравиевич менден 20 хире...

Тываның аалдарың артизи, шак ындагы комик бистин сенга туруп корбон...

Иван САЛЧАК, хоочун культура ажылдакчысы: - Владимир Монгалыбин тыва национал хокум херексидериниң оркестринге ойнап турда...

Олга КУУЛАР, Танды кожуун чагырамының даргасы: - Бистин ынак артизис чалгыскүрчүзүвүс...

Тыва уран чуулдуң кайгамчык сылдыстары Тандыга торуттунган. Аныяк салгал оларын ижин улам чылап турар...

Устүдө айыттыгың санал-сналдарга хей-ле кижжи катчы боор деп болдар мен. Бичангаш Тыва Республиканың Чазаа, ТР-ниң Културга болгаш кино амызды ух айтырылганын кичээниңге ап, болур-чогуур хемчеглерни алып боор деп идея артаалыңар.

Аржаңдан пактаар сен бе, эш? Дүүнүңүн соонда чүну-даа ижер харым чогул...

Уян чүрек болгаш ынакшыл. Арага алыскан медерелин эн-не тоңчузунге чедир ол чылдыг күзүн, чүгө чылдыг дилээ, ол дээш чанын тейлээ...

Сугга суккан адаң бажы. Биеде ийи кайгал эр чоруп тур. Чорук чораша, холчок аштап, түрей бериптирлер...

Дунмам. Ажырбас-ажырбас, бээр ор, кай, чылдып берейн! - дээш, холдарымны чылдып, мени куспаптып чылдып...

Тывага элээн каш чыл чурттаан мен - Хандагайтыга, Сосновкага. Бичангаш Тываны багай эвес билер мен. Ам Ярославль чогуунда чурттап чор мен...

Тыва - тофа. Бо ийи сөөтүн бижилте-энде хенниң ылгал бар-даа болза, олар чоок, чалгыскүрчүзү В. И. Рассадин база "тыва азы тыфа"-даа дивээ, а "тофа" деп бижиээ...

ЫРАГАН ЧАГА

ТӨРЕЛ ЧОНУМДАН ДИЛЕГ

Келеш, "Тыва-тофа" деп чүүл бижи алдым. Онуларлап үндүрерин диледим, тонорарын шилчидип берген болунарза. Ооң-биле немец тургаш, чана бээр ийик мен.

ТЫВА - ТОФА

Американын хамааттызы болгананда - американ сен. Бие ындагы амдыралла чедир турттаваанын харааландырды. Сталин бистерин совет чон кылдыр каттыштырган...

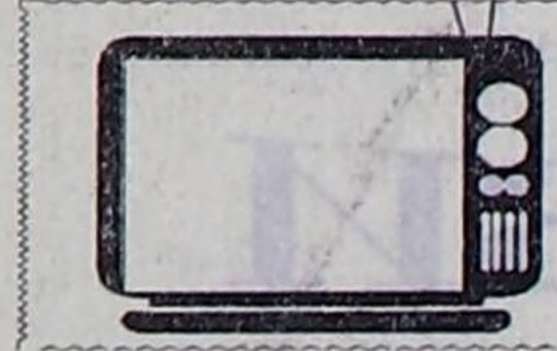
САЙЛЫК

Чечен чугаа

Арга-арыгга, дагда, хемле, шынаа, шыкта, элениңг ховуларда, хоорай, суурларда бор-хирээл ышкыш болгаш бичекке кушкартарга нежең ол дээр. Бичимде школага өөренип тура, даады-ла хемипер унарнаңа чоруур сайлык кушкар дугайында мындагы ырыларга холчок-ле хандыкчылыгы чораша мен...

Борис ОНДАР.

Николай БОЛХОВЕ, ТОФА-ТОФА.

ПОНЕДЕЛЬНИК — ОКТЯБРЬ 2

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.20 "Вавилонская башня".

14.30 Программа "Вместе".
15.20 "Охотники за привидениями".
15.45 Звездный час.

07.30—09.40 Доброе утро, Россия!
07.50, 08.50, 09.50 Городские новости.
08.15 Подробности.

16.25 "Богатые и знаменитые".
17.20 "Простые истины".
18.00 ВЕСТИ.

00.00 ВЕСТИ.
00.30 После ВЕСТЕЙ.
00.40 Дежурная часть.

15.00 "Старый телевизор".
16.00 СЕГОДНЯ.
16.25 "Элен и ребята".

10.00 НАСТРОЕНИЕ.
12.55 Момент истины.
13.35 "Что сказал покойник".

21.00 СОБЫТИЯ. Время моск.
21.15 Прогноз погоды.
21.20 Мультфильм.

ВТОРНИК — ОКТЯБРЬ 3

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.20 "Вавилонская башня".

16.55 "Вавилонская башня".
18.00 НОВОСТИ.
18.15 Николай Дроздов в парке Юрского периода.

08.25, 10.15 Черным по белому.
08.35 Почта РТР.
09.30 Семейные новости.

18.45 День за днем.
19.00 Кэджэ амьдырал.
19.20 МЕДЭЭЛЕР.

07.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
07.40 Карданный вал.
07.50 Большие деньги.

15.05 "Старый телевизор".
16.25 "Элен и ребята".
17.25 Карданный вал.

13.00 Российские тайны: расследование ТВЦ.
13.25 Петровка, 38.

21.20 Мультфильм. "Футбол — игра народная".
21.30 Телестудия.

СРЕДА — ОКТЯБРЬ 4

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.20 "Вавилонская башня".

16.55 "Вавилонская башня".
18.00 НОВОСТИ.
18.15 Начало документально-игрового сериала "Прогулки с динозаврами".

08.25, 10.15 Черным по белому.
08.35 Почта РТР.
09.30 Семейные новости.

19.05 Уенин ими: демир эжижер, хана-карак сонгалар.
19.25 МЕДЭЭЛЕР.

08.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
08.20 Криминал.
08.30 Впрок.

17.30 Карданный вал.
17.35 Впрок.
17.50 Криминал.

14.45 Магазин на экране.
15.00 СОБЫТИЯ.

22.00 "Лучшие из лучших".
22.30 Особая папка.

ЧЕТВЕРГ — ОКТЯБРЬ 5

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.20 "Вавилонская башня".

16.55 "Вавилонская башня".
18.00 НОВОСТИ.
18.15 "Прогулки с динозаврами".

08.25, 10.15 Черным по белому.
08.35 Почта РТР.
09.30 Семейные новости.

19.05 Уенин ими: демир эжижер, хана-карак сонгалар.
19.25 МЕДЭЭЛЕР.

08.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
08.20 Криминал.
08.30 Впрок.

17.30 Карданный вал.
17.35 Впрок.
17.50 Криминал.

14.45 Магазин на экране.
15.00 СОБЫТИЯ.

22.00 "Команда на Марс", телеигра.
22.30 Интернет-кафе.

ПЯТНИЦА — ОКТЯБРЬ 6

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00, 12.00, 15.00, 18.00, 23.15 НОВОСТИ.

18.55 Здесь и сейчас.
19.05 Документальный детектив "Караты с черным отливом".

08.15 Подробности.
10.35 "Приключения Папируса".
11.00 "Мануэла".

19.05 Уенин ими: демир эжижер, хана-карак сонгалар.
19.25 МЕДЭЭЛЕР.

08.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
08.20 Криминал.
08.30 Впрок.

15.05 "Старый телевизор".
16.00 СЕГОДНЯ.

12.50 Газетный дождь.
13.00 "Национальный интерес-2000".

22.00 "Горько!" Телеконкурс.
22.30 "Золотое кольцо".

СУББОТА — ОКТЯБРЬ 7

08.00, 15.00, 18.00 НОВОСТИ.
08.15 Слово пастыря.

15.10 Начало многосерийной комедии ужасов "Баффи".

08.30 "Диалоги о рыбалке".
08.55 "Рики-Тики-Тави".

19.05 Уенин ими: демир эжижер, хана-карак сонгалар.
19.25 МЕДЭЭЛЕР.

08.35 "Женский взгляд".
09.00 "О, счастливица!".

18.40 Герой дня без галстука.
19.10 "О, счастливица!".

14.35 "Дамский клуб".
14.45 Магазин на экране.

22.00 "Команда на Марс", телеигра.
22.30 Интернет-кафе.

ВОСКРЕСЕНЬЕ — ОКТЯБРЬ 8

08.00 НОВОСТИ.
08.10 Служу России.

14.05 "Эх, Семеновна!" Всероссийский конкурс чашечек.

08.30 "Диалоги о рыбалке".
08.55 "Рики-Тики-Тави".

19.05 Уенин ими: демир эжижер, хана-карак сонгалар.
19.25 МЕДЭЭЛЕР.

08.35 "Женский взгляд".
09.00 "О, счастливица!".

18.40 Герой дня без галстука.
19.10 "О, счастливица!".

14.35 "Дамский клуб".
14.45 Магазин на экране.

22.00 "Команда на Марс", телеигра.
22.30 Интернет-кафе.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИАЗЫ:

Чимсаа Монгуш, Аладин-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.

РЕДАКЦИОННЫЕ ТЕЛЕФОНАРИ:

Кол редактор — 3-43-34; кол редакторун оралакчызы — 3-33-91; секретариат — 3-34-98.

КИДИСТЕР:

Нигитилел-политиктиг кидис — 3-39-15; Компьютер орзди — 3-36-82.

АГАР САНЫБЫС:

№ 4070381040000010000 КБ "Тувакредит", ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ:

Тува Республиканын Чагаа болгаш "Шын" солун редакциясынын коллективин.

КОЛ РЕДАКТОР:

Светлана МОНГУШ.

АГАР САНЫБЫС:

№ 4070381040000010000 КБ "Тувакредит", ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ:

Тува Республиканын Чагаа болгаш "Шын" солун редакциясынын коллективин.

КОЛ РЕДАКТОР:

Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИАЗЫ:

Чимсаа Монгуш, Аладин-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.

РЕДАКЦИОННЫЕ ТЕЛЕФОНАРИ:

Кол редактор — 3-43-34; кол редакторун оралакчызы — 3-33-91; секретариат — 3-34-98.

КИДИСТЕР:

Нигитилел-политиктиг кидис — 3-39-15; Компьютер орзди — 3-36-82.